

บทที่ 2

การประกอบอาชีพของราชบุรุษชาวสุโขทัย

อาชีพของชาวสุโขทัยที่พอจะปรากฏหลักฐานให้ศึกษาได้ มีดังนี้คือ อาชีพ ทำนา ทำสวน ทำไร่ จับสัตว์น้ำ เลี้ยงสัตว์ ผสมพันธุ์สัตว์ ขายแร่ ร่อนแร่ การค้าขายและการหัตถกรรม

2.1 การทำนา ทำสวน และทำไร่

อาชีพเก่าแก่ของราชบุรุษไทยตั้งแต่สมัยโบราณ คือ การทำนา ทำสวน และทำไร่ ซึ่งถือว่าเป็นอาชีพเบื้องต้นของมนุษยชาติที่จะหาอาหารมาเลี้ยงชีวิต ในสมัยสุโขทัยพบหลักฐานระบุไว้ในศิลาจารึกว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว”¹ และอีกตอนหนึ่งว่า “เบื้องตะวันออก...ไม่ไร่มีนา...มีดินฐาน...”² จากข้อความตอนนี้แสดงว่า ท้องที่ที่ทำนานั้นอยู่ในเขตชุมชนนุ่มนิ่งคงเป็นสถานที่ ๆ เหมาะสมแก่การเพาะปลูก

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานระบุถึงการทำสวน ทำไร่ของชาวสุโขทัยอีกว่า “เบื้องพื้นนอก* มีป่ามากคลาย ไม่ไร่มีนา...”³ และอีกตอนหนึ่งว่า

...สร้างป่ามาก ป่าพุดหัวเมื่อ
ชนีทุกแห่ง ป่าพร้าว ก็คลาย ในเมืองนี้ ป่าลาว
ก็คลาย ในเมืองนี้ หมากม่วง ก็คลาย ในเมืองนี้
หมากขาน ก็คลาย ในเมืองนี้⁴

อีกตอนหนึ่งว่า “...ปลูกมากพร้าว หมากลงทุกแห่ง...เป็นป่าเป็นดง ให้แพร้าให้ถาง”⁵

การที่ Jarvisถึงพื้นที่ไร่และพืชสวนหลายชนิดดังกล่าว หลงวิจิตรภาพการได้ให้คำวินิจฉัยว่า การสร้างป่ามากป่าพูนนั้นหมายถึงการเพาะปลูกพุกชนิดที่ใช้กินผลและกินใบ พุกชนิดที่กินผลในศิลาจารึกขึ้นต้นด้วยคำว่า “หมาก” หมายถึง “มะ” ในปัจจุบันนั้นเอง

*หมายถึงที่ศิลป์

ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า พืชที่กินผลนอกจากข้าวแล้วก็มีการทำสวนมะพร้าว สวนหมาก สวนมะม่วง และสวนมะขาม ส่วนมากลงหมายถึงชนุนในบัวบันนั่นเอง ส่วนพืชอื่นประเภทหนึ่ง เป็นประเภทกินใบ ได้แก่ ผักกาด ผักบุ้ง ผักชี สะระแหน่ ใบกระเพรา ใบแมงลัก และอื่น ๆ ที่นิยมปลูกในสวนครัว ตลอดจนพริก มะเขือ อยู่ในจำพวกพลู⁶ ฉะนั้นจึงได้มีคำ佳ีกว่า “สร้างป้ายมากป้ายพลูทั่วเมืองทุกแห่ง”⁷

การที่ระบุว่าสร้างป้ายมากป้ายพลูทั่วเมืองนั้น มีเดิมหมายความว่า สุโขทัยจะมีเนื้ที่เพาะปลูกมากตามหาดเลื่อนอาณาจักรอยุธยาไม่ ความเป็นจริงแล้วในยุคสุโขทัยนั้น นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้ทำการศึกษาค้นคว้าพบว่า พื้นที่ที่จะทำการเพาะปลูกได้นั้นกลับมีจำกัด ทั้งนี้เพราะมีปัญหาน้ำเรื่องของการควบคุมน้ำ กล่าวคือลักษณะทางภูมิศาสตร์ของอาณาจักรสุโขทัย จะพบว่าในบริเวณลุ่มน้ำน้ำยมและ่าน ตั้งแต่อุตรดิตถ์และเครื่องซันนาลัยเรือยลงมาถึงนครสรรศ ลักษณะพื้นดินเป็นที่รกรากและมีอาณาบริเวณกว้างใหญ่ไปคลาด น่าจะเป็นเขตเพาะปลูกได้ดี แต่ในสมัยนั้นกลับไม่เป็นเช่นนั้น เพราะมีปัญหาน้ำอยู่ที่การควบคุมน้ำไว้ใช้ในการเพาะปลูก กล่าวคือลำน้ำยมและ่านมีน้ำจำกัดมาก ให้ลงมาจากภูเขาทางภาคเหนือในฤดูน้ำน้ำจะไหลแรงและท่วมเอื่อยเป็นบริเวณกว้าง เพราะการระบายน้ำลงลุ่มน้ำน้ำเจ้าพระยาตอนใต้นั้นไหลไม่ทัน ฉะนั้นในบริเวณดังต่อไปนี้จึงคงต้องได้ของสุโขทัย จะเป็นหนองบึงเป็นอันมากและในบริเวณสองข้างของแม่น้ำในเขตสุโขทัยจะปรากฏเป็นที่ลุ่มเสียส่วนมาก ยกเว้นบริเวณที่เป็นที่ลาดเชิงเขาลงมา⁸

จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า แม้ว่าในลุ่มน้ำยมจะมีพื้นที่รกรากกว้างขวางก็จริง แต่เนื้อที่ที่เพาะปลูกได้จริงนั้นมีจำกัด เพราะลักษณะน้ำและการควบคุมน้ำในสมัยโบราณยังไม่สามารถจะดำเนินการได้ส่วนใหญ่มาเพาะปลูกได้ ในที่สูงมาก ๆ จะมีปัญหาน้ำท่วมพืชพันธุ์เสียหาย ฉะนั้นคาดว่า เขตที่ทำการเพาะปลูกได้เน้นควรจะได้แก่ ริมลำน้ำซึ่งเป็นสาขาให้ลงสู่แม่น้ำยม คือ แทนพรมกระดาย อีกแห่งหนึ่ง คงจะเป็นรอบ ๆ เมืองสุโขทัย เนพะบริเวณสองข้างของลำน้ำสายเล็ก ๆ ที่ให้ลงมาจากภูเขาทางทิศตะวันตกลงไปสู่แม่น้ำยม ซึ่งก็ตรงกับการ佳ีในศิลา佳ีที่ว่า ไรเน้นอยู่ในเขตที่มีการตั้งถิ่นฐาน คือ เขตชุมชนนั่นเอง สรุปได้ว่า เขตเพาะปลูกของสุโขทัยได้แก่ พรมกระดายไม่เกิน 50 ตารางกิโลเมตร คือมาสประมาณ 10-15 ตารางกิโลเมตร ทุ่งเสด็ยมประมาณ 70-90 ตารางกิโลเมตร รวมทั้งสิ้นไม่เกิน 1,000 ตารางกิโลเมตร คาดว่าเฉลี่ยประชากรได้ไม่เกิน 3 แสนคน⁹

จริงอยู่ที่ว่า เนื้อที่สำหรับการเพาะปลูกของสุโขทัยมีอยู่ในปริมาณจำกัด แต่เนื่องจากจำนวนประชากรยังมีน้อย จึงยังมีเนื้อที่เหลือสำหรับเพาะปลูกอยู่อีกมาก ดังนั้นรัฐบาลจึงได้ช่วยเหลือราชภูรของตนด้วยการ ช่วยเหลือทั้งทางตรงและทางอ้อม ได้แก่

ประการแรก ผู้ปกครองสุโขทัยพยายามซักจุ่งให้ประชาชนหันร่างกายพงสร้างไว่นาและสวนขึ้นมา และให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินนี้เป็นการตอบแทน ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ 1 ดังนี้

...สร้างป้ายนา ก ป้าพู หัวเมือง
น ทุกแห่ง ป้าพร้าว ก คลาย ในเมืองนี้
ป้าคลาย ก คลาย ในเมืองนี้ หมากว่อง ก
คลาย ในเมืองนี้ หมากขาม ก คลาย ใน
เมืองนี้ ไครสร้างได้ไว้แก่มัน¹⁰

และในจารึกหลักที่ 3 (จารึกนครชุม) มีข้อความแสดงถึงการที่ผู้ปกครองตั้งใจซักหวานราชภูรให้หันร่างกายพงอีกดังนี้

ป ลูกหมากพร้าวหมากลงทุกแห่ง...(ชำรุด)...
เป็นป้าเป็นคงให้แผ้วให้ถาง...(ชำรุด) ไพรฟ้า
ชา ไทย ที่เรือ ไปค้า ขึ้น น้ำ ไปขาย...(ชำรุด) พ่อตาย
ให้ไว้แก่สูง พ่อตายให้ไว้แก่น้อง¹¹

การที่ให้กรรมสิทธิ์ในลักษณะที่ผู้ได้มีความวิริยะอุตสาหะหักล้างถางพงแล้วปลูกเป็นไว้เป็นนาเป็นสวน ก็ยังกรรมสิทธิ์ให้เป็นการตอบแทน แม้บิดาตายไปบุตรก็ได้รับต่อหรือแม้พี่ดายน้องก็ได้รับต่อ ที่เป็นเช่นนี้นับว่าถูกต้องตามหลักจิตวิทยาที่ว่า เมื่อผู้ได้ครอบครองสิ่งนั้น หรือเป็นเจ้าของในสิ่งนั้นก็ยอมจะหันบุญบุรุษของ ๆ คนให้เจริญรุ่งเรือง ให้ผลผลิตอันจะเป็นเสบียงอาหารแก่อานาจการต่อไป

ประการที่สอง ผู้ปกครองสุโขทัยเห็นข้อบกพร่องของสภาพภูมิประเทศของอาณาจักรสุโขทัย จะนั้นจึงให้การสนับสนุนในเรื่องเกี่ยวกับการชลประทานด้วยการสร้างเขื่อนเก็บน้ำ

ขนาดใหญ่ที่เรียกว่า สรีดงกส์* ชุดสระซึ่งเรียกว่า ตระพัง** ตลอดจนการสร้างเหมืองฝายสำหรับหลักฐานเกี่ยวกับงานทางชลประทานในสมัยสุโขทัยมีอยู่น้อยมากที่เดียว (เมื่อเทียบกับหลักฐานของทางล้านนา ซึ่งให้รายละเอียดไว้มากเกี่ยวกับการทำเหมืองฝาย เพื่อนำน้ำเข้ามา) ในจารึกหลักที่ 1 กล่าวว่า ***“เมืองหัวนอนมีองค์สุขที่บันนี้ มีกุญแจพิหารบุญรุจ្ស มีสรีดงกส์ มีปีพร้าว ป่าลง...”¹² สรีดงกส์เป็นทำบูชาที่มา สำหรับเก็บกั้นน้ำไว้ภายนอกทุบเขา คล้ายกับอ่างเก็บน้ำที่จัดทำกันในสมัยปัจจุบัน แล้วชุดคลองระบายน้ำเข้าไปภายนอกในตัวเมืองสุโขทัย นอกจากนั้นก็มีหลักฐานเกี่ยวกับตระพังอยู่หลายแห่ง อย่างไรก็ตามหลักฐานดังกล่าวก็ไม่มีรายละเอียดระบุว่ามาจาก สรีดงกส์และตระพังเงินตระพังทองเหล่านั้นถูกนำไปเลี้ยงไว่นา น้ำจากแหล่งดังกล่าวคงจะมีไว้สำหรับใช้บริโภคในตัวเมืองมากกว่าการเกษตรกรรม

ส่วนหลักฐานเกี่ยวกับการชลประทานมีปรากฏอยู่ 2 แห่ง จาจารึกของสุโขทัย คือ ศิลาจารึกหลักที่ 13 เป็นจารึกบนฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร จารึกนี้พบที่เมืองกำแพงเพชร จารึกไว้เมื่อประมาณ พ.ศ.2053 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่อาณาจักรสุโขทัยอยู่ได้การปกครองของอยุธยานานร่วม 100 ปีแล้ว อย่างไรก็ตาม ข้อความบางส่วนในจารึกหลักนี้ ซึ่งกล่าวถึงการpubท่อระบายน้ำ เพื่อนำน้ำเข้ามาอันมีเชื้อว่า ปูท่อพระญาร่วง นั้น ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ท่อระบายน้ำหรือคูส่งน้ำเข้ามานี้คงสร้างไว้ครั้งสมัยสุโขทัยยังรุ่งเรืองอยู่ พระญาร่วงในที่นี้อาจหมายถึง พ่อขุนรามคำแหง ก็เป็นได้ (ในหนังสือพงศาวดารโยนกเรียกพ่อขุนรามคำแหงว่า พระยาร่วง) ข้อความในจารึกหลักที่ 13 มีดังนี้

อนี ท่อปูพระญาร่วง ทำอาบน้ำไปถึงบ้านนั้น
ก็คุณหายลืม และเขายอมทำนาทางฟ้า และหา
ท่อนนับพน กระทำอาห่อน้ำเข้าไปเลี้ยงนาให้เป็น
นาเหมือนนาฝาย มิได้เป็นทางฟ้า...¹³

และอีกแห่งหนึ่งในศิลาจารึกครุชุ มีคำว่า “เหมืองแปลงฝายรุ่ปรา...”¹⁴ นี่ก็ถือเป็นความช่วยเหลือของผู้ปกครองสุโขทัยที่จะช่วยแก้ไขข้อบกพร่องทางธรรมชาติที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

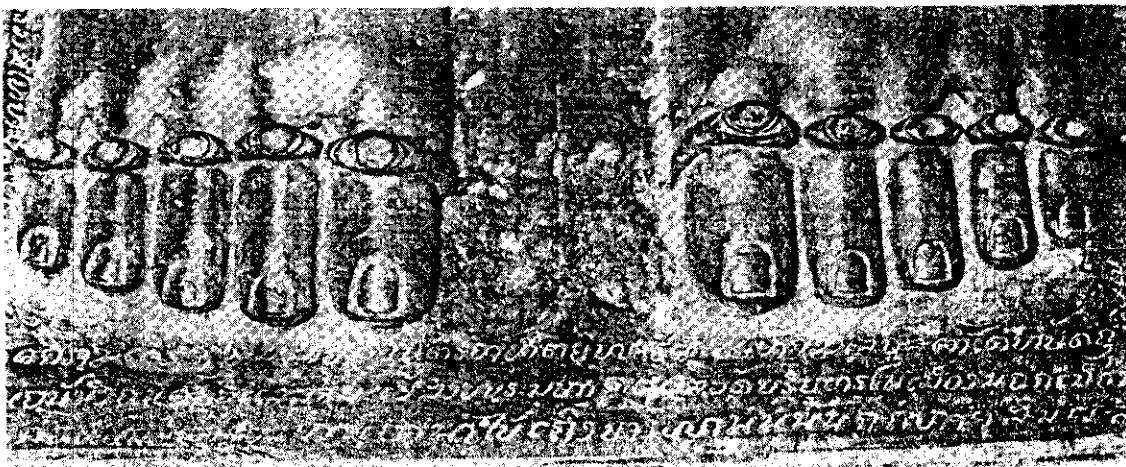
*ท่านศาสตราจารย์ ยอร์ช เชเดส์ อธิบายว่าเป็นคำมาจากภาษาสันสกฤตว่า สรีดงก แปลว่า ทำเนย ทำบูชาหรือจักกันมานานแล้วว่าอยู่ท่าทางด้านใต้ของเมืองสุโขทัย

**ในศิลาจารึกหมายถึงบ่อน้ำในตัวเมือง มีอยู่ 3 แห่งคือ ตระพังทองอยู่ทางด้านตะวันออก ตระพังเงิน อยู่ด้านตะวันตก ตระพังสองอยู่ด้านเหนือ นอกเมืองยังมีอีกหลายแห่ง

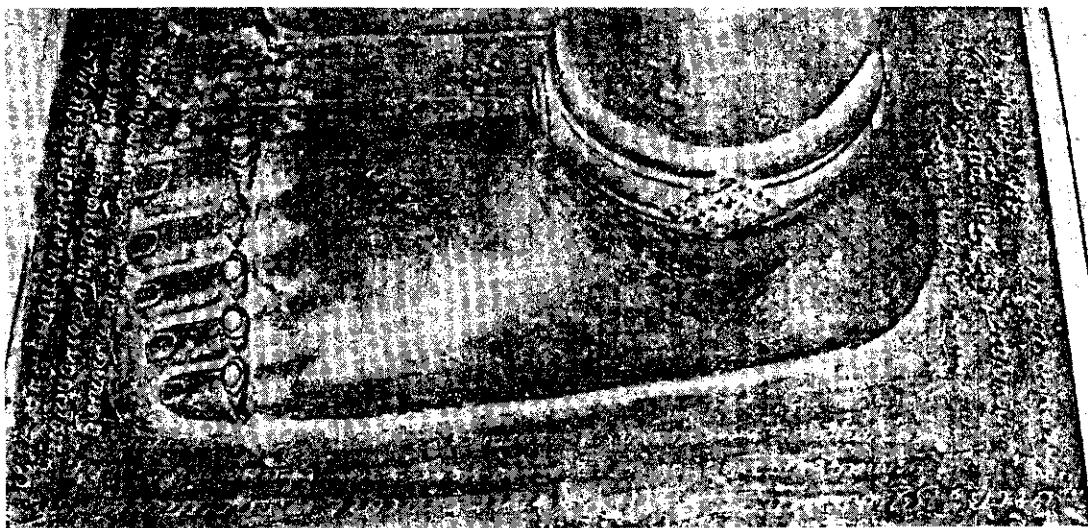
***หมายถึงที่คืบได้

จากหนังสือ ประชุมศิลปอาชีวศึกษาที่ 1, หลักที่ 13 (พะนนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521.)

ภาพจารีกบนฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร (ด้านหน้า)
จากหนังสือ ประชุมศิลปางานรากวัฒนธรรมไทย ภาคที่ 1 หลักที่ 13 (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี,
2521)

ภาพจารีกบนฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร (ด้านข้าง)
จากหนังสือ ประชุมศิลปางานรากวัฒนธรรมไทย ภาคที่ 1 หลักที่ 13, (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี),
2521)

อย่างไรก็ตาม ผลิตผลจากการเกษตรนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชสำคัญ เช่น ข้าว คงจะทำกันได้ในปริมาณที่พอ กินพอใช้ ในอาณาจักร ทั้งนี้ เพราะเนื่อที่การเพาะปลูกมีจำกัด กำลังคน ก็มีจำกัด และงานชลประทานก็ดูเหมือนจะทำในปริมาณจำกัด เช่นกัน ตั้งนั้นจึงเป็นเหตุให้ในบางครั้งสุโขทัยก็เกิดภาวะขาดแคลนข้าว ถึงกับมีการสั่งห้ามจากอยุธยา ห้ามปราภูอยู่ในเอกสารของจีนและเอกสารของไทยเองว่า บางครั้งอาณาจักรสุโขทัยผลิตข้าวได้ไม่พอเพียง ต้องขอซื้อจากอยุธยา¹⁵

2.2 การจับสัตว์น้ำ เลี้ยงสัตว์ และผสมพันธุ์สัตว์

อาชีพประการต่อไปที่ชาวสุโขทัยประพฤติปฏิบัติก็คือ การจับสัตว์น้ำ จากริบลักษกที่ 1 กล่าวไว้ว่า “ในน้ำมีปลา ในน้ำมีข้าว”¹⁶ ข้อความตอนนี้แสดงว่า ชาวสุโขทัยคงจับปลาหน้าจีดมาใช้บริโภคกัน และเหล่งจับสัตว์น้ำจีดมีอยู่เพร่หลายโดยทั่วไป มีทั้งในแม่น้ำ ลำคลอง หนองและบึง แต่ในบริเวณที่มีปลาอุดมสมบูรณ์ที่สุดเห็นจะได้แก่ในแม่น้ำยมตอนใกล้แก่งหลวง เพราะในบริเวณนี้ยังปราภูอยู่ มีราชภูมิจากเมืองต่าง ๆ พากันมาจับปลาจำนวนมากจนถึงปัจจุบัน ส่วนการจับปลาทะเลเลนนั้น คงจะจับกันแต่เพียงริมฝั่งทะเลในอ่าวไทย เพราะในสมัยสุโขทัยไม่ปราภูหลักฐานว่ามีเรือใหญ่ที่เข้าเป็นพาหนะในการออกไปจับปลาในทะเลลึก ทั้งเครื่องมือจับปลาลึกลึกในสมัยนั้นก็ยังไม่มีใช้¹⁷

อาชีพประการต่อไปคือ การเลี้ยงสัตว์และผสมพันธุ์สัตว์ อาชีพนี้ดูเหมือนจะเป็นที่นิยมกัน เพราะมีหลักฐานระบุเกี่ยวกับสัตว์ประเภทต่าง ๆ มากหมายหลายแห่ง สัตว์ที่เลี้ยงและจับมาเลี้ยงได้แก่ ช้าง น้ำ วัว แพะ หมู หมา เป็ด ไก่ ฯลฯ สัตว์เหล่านี้เลี้ยงไว้ใช้งานและเอาไปขาย ดังปราภูหลักฐานดังนี้

...เข้าเมืองบ่ออาจกอนในไฟร์กีทง เพ
อนจูงวัว ไปค้า ขึ้นน้ำไปขาย ใครจักไครค้า
ข้างค้า ไครจักไครค้าน้ำค้า¹⁸

และในจากริบลักษกที่ 2 (จากริบดศรีชุม) กล่าวถึงสัตว์ประเภทใช้เป็นอาหารที่ประชาชนนำไปขาย ที่ตลาดไว้ดังนี้

...ถางแห่งเทศาคุชช้อสัตว์ทั้งหมดไป (รถ)
อันเป็นต้น (ว่า) คน อีก แพะ และ หมู
หมา เป็ด ไก่ ทั้งห่าน นก หก ปลาเนื้อ
ผูงสัตว์ทั้งหมด....¹⁹

จากข้อความในศิลปาริถัตกล่าวสันนิษฐานว่าชาวสุโขทัยคงรู้จักการผสมพันธุ์สัตว์ด้วยเช่น การผสมพันธุ์ม้าและวัวไว้จำหน่าย ส่วนช้างนั้นมีอยู่ทั่วไปทางภาคเหนือของประเทศไทย ถ้าต้องการซื้อมาใช้งาน ก็สามารถจับมาได้โดยเสรี โดยไม่ต้องเสียภาษีอากรให้แก่รัฐหรืออาจจับมาขายให้ผู้ที่ต้องการก็ได้ หากรัฐมิได้ห่วงห้าม การส่งช้างไปขายนั้น จะส่งไปขายเมืองใดนั้นยังไม่พบหลักฐาน แต่ถ้าจะส่งไปขายก็คงจะส่งไปยังเมืองทางตอนใต้ของกรุงสุโขทัย เช่น เมืองอโยธยา เมืองสุพรรณภูมิ และเมืองทางชายทะเลตะวันออก ซึ่งเป็นเมืองที่ไม่มีช้างป่าอาศัยอยู่

สำหรับม้านั้นก็คงจะส่งไปจำหน่ายยังหัวเมืองทางทิศใต้ของสุโขทัยเมื่อกันน์ เพราะอาณาจักรทางเหนือ คือ ล้านนาไทยมีม้าพันธุ์ดีจากเมืองเชียงตุงใช้อยู่แล้ว แต่อาณาจักรล้านนาไทย เป็นเมืองตอน จึงไม่นิยมใช้ควายสำหรับไถนาและเที่ยมเกวียนคงใช้วัวแทน ซึ่งปรากฏยังคงนิยมกระทำอยู่จนถึงเวลาปัจจุบัน ขณะนี้วัวจึงเป็นสินค้าที่พากลางนาต้องการ พากล่าวว่าที่มีภูมิลำเนาในอาณาจักรล้านนาไทย จึงเป็นคนงานลงมาหาเชื้อรักษาให้ คือ ในเขตแคว้นสุโขทัยนั้นไปขายยังอาณาจักรล้านนาไทยอยู่เป็นประจำ แต่เมื่อกรุงสุโขทัยตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาแล้ว ต่อมาใน พ.ศ. 2053 จึงประกาศห้ามขายวัวให้แก่พากล่าว²⁰

2.3 การหารร ชุดแร่ และร่องแร่

อาชีพอีกประเภทหนึ่งคือ การหารร ชุดแร่และการร่อนแร่ ทั้งนี้เพราะได้พบแหล่งแร่ธาตุหลายแห่งในอาณาจักร แร่ธาตุนับเป็นความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจของอาณาจักรทุกอาณาจักร ซึ่งถ้ามีแร่ธาตุเองก็ไม่จำเป็นต้องห่วงพึงจากอาณาจักรแห่งอื่น โดยเฉพาะแร่ที่มีความจำเป็นของอาณาจักรสมัยโบราณ คือแร่เหล็ก เพราะจะสามารถทำเป็นภาชนะและเครื่องใช้ที่จำเป็นในชีวิตประจำวันได้ แหล่งแร่เหล็กของสุโขทัยอยู่ในเทือกเขาหลวงหัวเขาก้าว ในเขตอำเภอพวน-กระดาย จังหวัดกำแพงเพชรปัจจุบัน แหล่งแร่เหล็กเหล่านี้เรียกว่าหัวไปว่า ป้อมกำแพงแก้ว นอกจากนี้ยังมีแหล่งแร่เหล็กที่บ้านน้ำพี้ อำเภอตรอน จังหวัดอุตรดิตถ์ ที่เรียกว่า ป้อมพระแสง อีกด้วย สำหรับเหล็กบ่อนี้เป็นเหล็กกล้าและเนินยวะเป็นที่รู้จักกันดีในสมัยโบราณ จากแหล่งแร่เหล็กขนาดใหญ่ดังกล่าวทั้ง 2 แห่งนั้น จะเห็นได้ว่าพอเพียงกับการใช้งานในอาณาจักรสุโขทัย ทั้งหมด และคงทำเป็นสินค้าออกขายให้แก่อาณาจักรใกล้เคียง เช่น อาณาจักรอยุธยาด้วยก็ได้²¹

แร่ทองคำ มีพบในอาณาเขตของสุโขทัยเช่นเดียวกันที่บริเวณลำห้วยแม่ปอย ห้วยหมวด และห้วยพาที ตำบลแม่สรวย อำเภอวังชิ้น จังหวัดเพร แหล่งแร่ทองคำแห่งนี้อยู่ในไกลจากเมือง ตราชอกสอนมากนัก อยู่ห่างจากเมืองครีสชนาลัยไปเพียง 25 กิโลเมตรเศษ แหล่งชือขายแร่ทองคำในสมัยโบราณคือ เมืองเชียงแสน จึงเป็นศูนย์กลางของฝ่ายค้านที่นำเอาทองคำจากเมืองทางเหนือ

ขึ้นไป คือนับตั้งแต่ทางตอนใต้ของแคว้นญวนานของจีนทางภาคเหนือของประเทศลาว今までข้ามกันในเมืองนี้ สำหรับสุโขทัยแม้ว่าจะมีเรื่องนิดนึงเพียงเล็กน้อย อาจจะไม่สามารถใช้ให้พอดีอย่างแก่ความต้องการของพลเมืองที่นิยมใช้ทำเครื่องประดับ แต่ก็มีแหล่งพอที่จะหาซื้อได้ง่าย เพราะมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเมืองทางเหนืออยู่แล้ว รวมท่องคำนี้อาจเป็นเรื่องที่พลเมืองมีความต้องการสูง เพราะนำมาทำเครื่องประดับกันโดยทั่วไป ดังนั้นเพื่อค้าขายเมืองสุโขทัยอาจจะอยู่ในฐานะคนกลางรับเอาทองคำและเงินไปค้าขายกับอาณาจักรใกล้เคียงด้วย ดังข้อความในศิลปาริบหลักที่ 1 ว่า “ไครั้กไคร้ค้าเงินค้าทองค้า”

แร่ตะกั่วและสังกะสี ซึ่งมีความจำเป็นในชีวิตประจำวันเช่นกัน พระพิมพ์สมัยสุโขทัยหลาภยชนิดทำจากแร่ตะกั่วผสม ซึ่งพบเป็นจำนวนมาก ชาวสุโขทัยน่าจะนำเอาแร่เหล่านี้เข้ามาใช้ในชีวิตประจำวัน โดยทำเป็นเครื่องใช้ต่างๆ เช่นเดียวกัน แหล่งแร่ดังกล่าวมีพบที่บ่อหัวยถ้ำ อําเภอสอง จังหวัดแพร่ ซึ่งมีหัวแร่ตะกั่วและแร่สังกะสีมีปริมาณมาก นอกจากนี้ยังมีแหล่งแร่หินกรวดในที่อุษาหลวง ใกล้เมืองสุโขทัยเช่นกัน²²

แร่ดินบุกและแร่ทองแดง พบร่วมกับมีความสำคัญในการผลิตเครื่องใช้ประจำวันของพลเมือง สุโขทัยมาก ในการทำเป็นโลหะผสมในรูปของสำริด ผลิตของใช้ประจำวัน การหล่อพระพุทธรูป ก็ยังจำเป็นต้องใช้แร่เหล่านี้มากเช่นกัน แหล่งแร่ทองแดงมีเป็นแหล่งเล็ก ๆ โดยทั่วไป ซึ่งน่าจะพอใช้สอย ส่วนแร่ดินบุกนั้นน่าจะได้มาจากแคนอําเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ และแคว้นอัซซัมทางตอนเหนือของประเทศไทย หรือแคว้นเมืองท่าแขก ตรงข้ามกับจังหวัดนครพนมในปัจจุบัน ซึ่งสามารถนำมาใช้ในเมืองสุโขทัยได้²³

แร่หงส์สองชนิดนี้ ทางอาณาจักรสุโขทัยอาจจะต้องสั่งเข้ามาในรูปของแร่ซึ่งถลุงแล้ว หรือในรูปที่ทำเป็นวัตถุสำเร็จเลยก็ได้ แต่คงจะมีราคาสูง เนื่องจากถูกเก็บภาษีจากเมืองที่คุณเส้นทางขนส่ง รวมทั้งค่าขนส่งด้วย

การหารือกับประเภทหนึ่ง ซึ่งถือว่าสำคัญในชีวิตรชาชราสุโขทัย คือ หาแร่เกลือ แหล่งแร่เกลือธรรมชาติในอาณาจักรสุโขทัยนั้นไม่พบที่ใดเลย สุโขทัยคงจะต้องสั่งเกลือมาจากการเมืองมาจะตระหนักรู้ว่า ห้ามนำเข้ามาใช้ แต่แหล่งเกลือสินເຫວົວที่พожะหาได้นั้นมีที่เมืองน่าน ที่ตำบลบ่อเกลือเนื้อและตำบลบ่อเกลือใต้ในปัจจุบัน และถนนจังหวัดซัยภูมิ ซึ่งสามารถผ่านเมืองเพชรบูรณ์และเมืองหล่มสักเข้ามาสุโขทัยได้ อย่างไรก็ตามทางที่สະดาวกที่สุดคือ แหล่งเกลือจากอาณาจักรอยุธยา ปริมาณเกลือที่ใช้ต่อเดือนของอาณาจักรสุโขทัยน่าจะมีเป็นจำนวนมาก

ในอาณาเขตของเมืองน่านได้พบแหล่งแร่เกลือมาแล้วแต่โบราณและเจ้าอินดี้แก่นหัวเจ้าเมืองน่านเคยส่งเกลือที่ได้ในแหล่งนี้ไปเป็นบรรณาการ พระเจ้าติโลกราชเจ้าเมืองเชียงใหม่ เมื่อพ.ศ.1190 เป็นเหตุให้เกิดสองครามกับเมืองเชียงใหม่ เพราะทางเชียงใหม่ต้องการได้แหล่งแร่เกลือแห่งนี้²⁴

2.4 การค้าขาย

อาชีพทำการค้าขายของชาวสูขาวทั่วไปนั้น ส่วนใหญ่คงเป็นการค้าขายแลกเปลี่ยน กันเองภายในอาณาจักร จะมีการค้าขายกับชาวต่างอาณาจักรบ้าง ก็คงมีเป็นส่วนน้อย (ซึ่งจะกล่าวในภายหลัง)

2.4.1 การค้าภายใน

การค้าขายภายในอาณาจักรนั้น ก็พอจะมีหลักฐานอยู่ตามสมควรได้แก่ ข้อความในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงที่ว่า

เบื้องต้นตอนเมืองสูขาวที่นี้ มีตลาดป่าสาน
มีพระอ่อน มีปราสาท มีป้าหมากพร้าว
ป้าหมากกลาง มีไร่มนา มีฉันธูาน มีบ้าน
เล็กบ้านใหญ่²⁵

ในจารึกนี้มีคำว่าตลาดป่าสาน คำว่าป่าสาน แปลว่า ตลาดที่มีห้องหรือร้านเป็นแนวติดต่อกัน แสดงว่าในสูขาวที่มีตลาดประจำสำหรับประชาชนซื้อขายสินค้าแลกเปลี่ยนกัน และตลาดแห่งนี้ ก็อยู่ในย่านชุมชนชุมชน เพราะมีบ้านใหญ่บ้านเล็กอยู่ในบริเวณเดียวกัน นอกจากตลาดป่าสานแล้ว ขุนวิจิตรมาตราอย่างเสนอความเห็นว่าคงจะมีตลาดอีกประเททหนึ่งที่เรียกว่า ตลาดนัด คือ ตลาดที่ชาวบ้านนัดกันมาประชุมซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็นแห่ง ๆ ตามวันกำหนดข้างขึ้นข้างลง ดังที่เป็นอยู่ตามต่างจังหวัดทั่วประเทศไทยในปัจจุบันนี้²⁶

สินค้าที่ค้าขายกันในตลาดภายในอาณาจักรนั้น คงจะเป็นสิ่งของที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน เสียเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งได้แก่พวกข้าวปลาอาหาร สัตว์เลี้ยงและเงินทอง เพราะมีหลักฐานปรากฏอยู่ในจารึกหลักที่ 2 ว่า

...ถางแห่งเทศตลาด ชื่อสัตว์ทั้งหลายไป (รถ)...
อันเป็นต้น (ว่า) คนอีก แพะ แคมม หมา เปี๊ค²⁷
ไก่ ทั้งห่าน นกหกปลาเนื้อ ผุ้งสัตว์ทั้งหมด...

และอีกตอนหนึ่งในศิลปะจารึกหลักที่ 1 ว่า

เพื่อนชู้วัวไปค้า ขี้ม้าไปขาย ใครจักไคร่ค้า
ข้างค้า ไคร่จักไคร่ค้าม้าค้า ไคร่จักไคร่ค้า
เงินค้าทองค้า²⁸

เส้นทางการค้าภายในอาณาจักร มีทั้งเส้นทางท่าน้ำและทางบก เส้นทางการค้าทางน้ำที่สำคัญ น่าจะได้อาศัยลำนำสายต่าง ๆ ภายในอาณาจักรสุโขทัย คือ แม่น้ำปิง แม่น้ำยม แม่น้ำนา่น และแม่น้ำป่าสัก จากนั้นสินค้าต่าง ๆ จะไปรวมกันที่เมืองนครสวรรค์ ซึ่งเป็นชุมทางสินค้าที่รับสินค้าจากเมืองที่อยู่ติดกันตันแม่น้ำ และผ่านแม่น้ำเจ้าพระยาออกไปตามเมืองต่าง ๆ (และไปใกล้ถึงเมืองในต่างประเทศในแหลมมานาฐ หมู่เกาะอินโดนีเซีย และหมู่เกาะฟิลิปปินส์ ตลอดจนถึงประเทศญี่ปุ่น)²⁹

ส่วนเส้นทางการค้าทางบกซึ่งติดต่อกันภายในอาณาจักรนั้น สามารถเดินทางได้สะดวกมาก โดยมีถนนสำคัญคือถนนสายพระร่วงจากเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัยถึงเมืองศรีสัชนาลัย และยังมีเส้นทางซึ่งจะสามารถติดต่อกับเมืองเก็บลุ่มแม่น้ำนา่นได้ ซึ่งนับว่าเป็นความสะดวกในการขนส่งสินค้าภายในอาณาจักรเป็นอย่างยิ่ง

2.4.2 การค้ากับอาณาจักรใกล้เคียงและต่างประเทศ

ส่วนการค้ากับอาณาจักรใกล้เคียงและกับต่างประเทศก็จะเห็นได้ว่า คงไม่ใช่เป็นอาชีพของราชธานีทั่วไป สันนิษฐานว่าส่วนใหญ่แล้วคงอยู่ในความรับผิดชอบของผู้ปกครอง ได้แก่ พระมหาชัตตريย์ และเจ้านายชั้นนำของชั้นผู้ใหญ่ คงเป็นผู้ควบคุมมากกว่าที่จะเป็นกิจกรรมของราชธานี ตัวอย่างของการค้ากับต่างประเทศที่ปรากฏหลักฐาน คือ การค้าขายเครื่องปั้นดินเผาที่เรียกว่าเครื่องสังโคลง นักวิชาการในปัจจุบันมีความเห็นว่า เป็นรัฐวิสาหกิจเมื่อนำออกขายก็คงเป็นกิจกรรมของรัฐด้วย³⁰

การค้ากับอาณาจักรใกล้เคียง และกับต่างประเทศนี้ สันนิษฐานว่าคงจะไม่กว้างขวางนัก ทั้งนี้ เพราะสุโขทัยไม่อุดมสมบูรณ์พอ ผลิตผลทางเกษตรกรรมไม่มีเหลือเฟือพอที่จะส่งเป็นสินค้าออกมีจำกัดพอเลี้ยงคนของเท่านั้น นอกจากนั้นเมื่อพิจารณาเส้นทางการค้าก็ยังประสบอุปสรรคในด้านการคมนาคมอีกด้วย กล่าวคือ

ทางทิศเหนือ เส้นทางคมนาคมด้านนี้ พิจารณาแล้วต้องอาศัยลำนำ และบางเขตต้องผ่านช่องเขาชี้่นไป อย่างไรก็ตามเส้นทางจากสุโขทัยไปยังล้านنانสามารถเดินทางผ่านไปได้ทาง

ทุ่งเสลี่ยม ผ่านช่องเขาไปยังเมืองเดิน จากนั้นก็เข้าลุ่มแม่น้ำรังไปยังลำปาง ส่วนเส้นทางไปเชียงใหม่นั้นอาจผ่านไปทางทิศตะวันตกเลียบแม่น้ำปิงขึ้นไป หากจะติดต่อกับแพร่และน่านจะใช้เส้นทางที่ฝ่านไปทางอุตรดิตถ์ โดยฝ่านริมเขาริมน้ำปิงถึงหุบเขาแพร่ ซึ่งเป็นเส้นทางที่ค่อนข้างจะลำบาก การขึ้นไปทางแม่น้ำยมนั้นใช้เวลานานและเป็นเส้นทางที่อ้อม³¹

ทางทิศตะวันออก สันนิษฐานว่าคงจะมีการติดต่อน้อยมาก เพราะเมืองในลุ่มแม่น้ำป่าสักติดต่อกับเมืองทางใต้สะดวกกว่าที่จะตั้มมาทางสุโขทัย

ทางทิศตะวันตก มีเส้นทางที่ออกไปเมืองตากและเมะทะมะได้

ทางทิศใต้และชายทะเลนั้น มีเส้นทางเรือ เพราะเมื่อกองทัพของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จไปดีเมืองคริสต์ชนาลัยนั้น ได้ลงเรือแล่นในแม่น้ำนานมาขึ้นที่เมืองทุ่งยัง แล้วเดินทัพบกไปคริสต์ชนาลัย

ความเห็นของนักวิชาการท่านหนึ่ง³² ได้กล่าวว่าการคมนาคมทางบกรระหว่างสุโขทัยกับเมืองทางภาคเหนือเป็นไปได้ยาก ถ้ามีการติดต่อกับจะซื้อขายสินค้าที่มีค่าและมีน้ำหนักเบา เพราะมีอุปสรรคในการขนย้ายสินค้าใหญ่ ๆ โต ๆ ในสังคมชาวบ้านไม่น่าจะมีสินค้าอะไรที่แลกเปลี่ยนกันมากนัก และที่สำคัญคือ เมืองทางภาคเหนืออยู่ในหุบเขาเป็นส่วนใหญ่ ต่างก็มีลักษณะเคราะห์กิจที่เลี้ยงดูเองแบบทั้งสิ้น มีความพอดีอยู่ในด้านอาหารและของใช้ เช่น ทองคำ ใช้เอง เครื่องถ้วยชามภาชนะต่าง ๆ ก็พบหลักฐานว่าได้ทำใช้เองอยู่แล้ว ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า นอกจากจะมีการติดต่อระหว่างชนชั้นสูง คงจะมีการติดต่อกับขายกันเพียงเล็กน้อย เว้นแต่ในระยะหลังที่สินค้าป้าเป็นที่ต้องการของพ่อค้าจีน เช่น ไม้ผาง ครั้ง อาจเพิ่มความสำคัญทางการค้ามากขึ้น แต่สุโขทัยเองคงเป็นทางผ่านเท่านั้น³³

ส่วนด้านอื่น ๆ หากมีการติดต่อกับจะเป็นการติดต่อทางด้านเมะทะมะและทางอ่าวไทยทางด้านเมะทะมะนั้นสามารถติดต่อกับขายกับพ่อค้าจากอินเดียและอาหรับ คือแม้จะมีการค้าขายที่เปลี่ยนทิศทางมาจากซ่องแคบมะละกาบังในสมัยกลาง สุโขทัยกับจะค้าไม่มากนัก เนื่องจากสุโขทัยเป็นเมืองปิดหรือเป็นเมืองปลายทาง คงจะมีความสำคัญสูงมาก ได้ไม่ได้ เส้นทางที่สินค้าทางมหาสมุทรอินเดียจะมาก็คงจะผ่านมาทางใต้มากกว่าต้องผ่านเมืองทวายและตะนาวศรี เข้าทางสุพรรณบุรีมาอยุธยา โดยเฉพาะในตอนหลังที่เส้นทางผ่านช่องแคบมะละกา มีอุปสรรคมาก³⁴

ส่วนการติดต่อกับประเทศจีนและหมู่เกาะต่างๆ ในทะเลจีนใต้นั้น จะใช้เมืองทางใต้เป็นที่นับถือสินค้ามากกว่า และสุโขทัยเองก็จะไม่ได้ผลประโยชน์จากเมืองเหล่านี้มากมายนัก นอกจากเป็นต้นทางสินค้าบางประเภท ซึ่งเท่ากับเป็นเมืองสินค้าชายแดนเท่านั้น³⁵

สรุปได้ว่า สุโขทัยนั้นลักษณะที่ตั้งไม่เอื้ออำนวยที่จะให้เกิดความมั่งคั่งจากการค้าขาย กับต่างประเทศ และถ้าจะเป็นศูนย์กลางการค้าภายใน ก็จะไม่มีที่ทำว่าจะเป็นไปได้ เพราะเมือง เชียงใหม่เองก็มีทางออกไปเองได้ ส่วนเมืองพะรเมืองน่านก็ต้องอาศัยทางผ่านอาณาเขตกรุงสุโขทัย นั้นเป็นเมืองที่มีความพอเพียงในตนเองอยู่แล้ว เว้นแต่จะมีของป่าฝ่านไปขายยังโลกภายนอก ต่อไปเท่านั้น

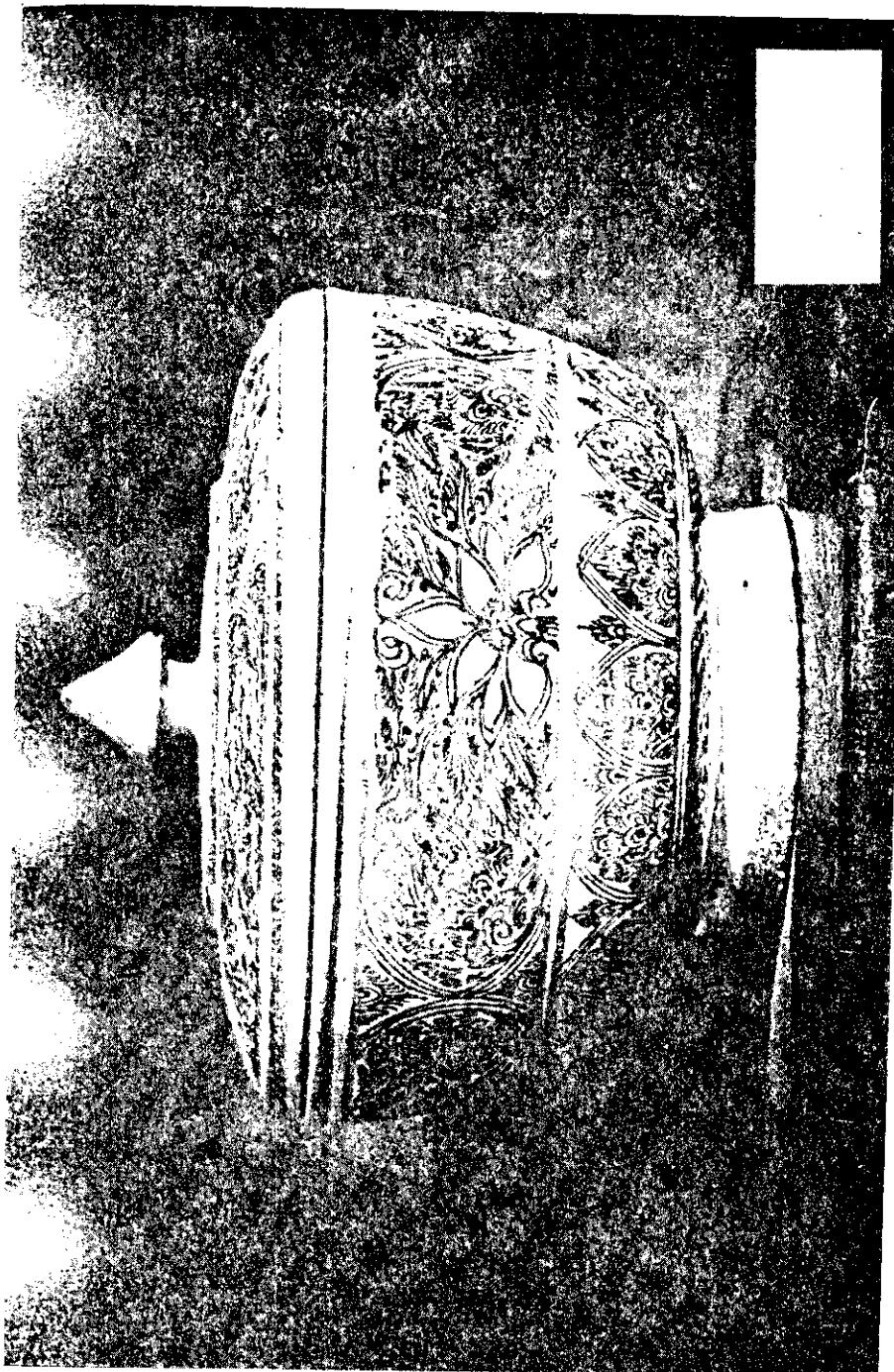
2.4.2.1 สินค้าออก

สินค้าออกที่สำคัญของสุโขทัย คือ เครื่องปั้นดินเผา ซึ่งเรียกันทั่วไปว่า “สังคโลก” คำว่า สังคโลก นั้น มีนักประชัญญ่ให้ความหมายแตกต่างกันออกไปสองนัย คือ นัยหนึ่งมาจากคำว่า “ช่องโลก” หรือเตามาจากแผ่นดินจีนสมัยราชวงศ์ช่อง ราชพ.ศ.1547-1561 แผ่นดินสมัยพระเจ้า เกึงเต็ก อีกนัยหนึ่งเป็นคำเพี้ยนมาจากการคำว่า “สวรรคโลก” ซึ่งเป็นชื่อเตาเผาสำคัญ ณ เมือง สุโขทัย ซึ่งมีการทำเครื่องเคลือบชนิดนี้ เป็นเครื่องเคลือบชนิดผิวนาน จึงเรียกว่า “สังคโลก” รวมความว่า เครื่องปั้นเคลือบสังคโลกก็หมายถึงเครื่องปั้นชนิดที่เผาด้วยไฟแรงสูงจนเนื้อเกรง มาก แล้วเคลือบด้วยน้ำยาหรือสีเคลือบมีหลายสี เช่นสีขาว สีนวล สีน้ำตาล รวมทั้งสีเขียวไว้กา ที่ขึ้นชื่อลือชาที่สุดด้วย³⁶

หากพิจารณาเครื่องสังคโลกสุโขทัย จะเห็นได้ว่าเป็นเครื่องปั้นดินเผาที่มีคุณภาพค่อนข้าง สูง และได้รับอิทธิพลจากจีนทั้งรูปทรงและกรรมวิธีแบบอย่าง³⁷ เครื่องสังคโลกที่พบมีมากมาย หลายชนิด สิ่งที่มีมากที่สุดคือ งาน และชาม นอกนั้นเป็นเครื่องใช้ เครื่องแก้ว เช่น ขวด และตับ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้จะมีรูปแบบเป็นของจีนและทำลวดลายจีนแทบทั้งสิ้น ส่วนที่เป็นของไทยได้แก่ รูปเทพนม ยักษ์ นาคบังษ์ กระเบื้องเคลือบมุกคลังค่า ช่อฟ้า บรรลี และผลสิงห์ เป็นต้น เมื่อ เปรียบเทียบเครื่องสังคโลกของไทยกับของจีนแล้ว จะเห็นว่าของจีนมีคุณภาพสูงกว่ามาก เพราะ จีนคิดค้นวิธีการเคลือบและการใช้ไฟที่มีประสิทธิภาพมาก เครื่องปั้นจึงคงทนสวยงามไม่เปรอะ หรือน้ำซึมอย่างเครื่องปั้นธรรมชาติที่ไม่มีการเคลือบ จะนั้นยอมไม่เป็นที่น่าแปลกใจ ที่ทำในจีน จึงผูกขาดอุตสาหกรรมประเภทนี้มาเป็นเวลาหลายร้อยปี

เคลื่อนยังคงโลก เตาหม้อรีบสูบไปให้ดี พอเมื่อไห่มันหายแล้ว ก็จะหักหักไปตามๆ กัน
จาก คณากรรรมการลังหัดตั้งท้าย อุนเสงฟ์พ่อหนุ่มเป็นเจ้าของ จังหวัดสุโขทัย (พรบก.๔๘๗๖๕๙๐๑๒๓ : วิชิตชัยศรีสังข์, ๒๕๑๓.), หน้า 423.

ภาณุร่องสั่งโถก

จีวิ ศรีนังกรชุมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักงานยกรักษาประวัติศาสตร์, กระทรวง
ศึกษาธิการ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2515)

ภาพเรื่องราวสูงทักษิณกำลังทำเครื่องบันทึกแผน

จ้าว คามะการรัมภารัฐหัวดู่ชัย, อนุสรณ์พ่อบุนรวมทำแทบทมราษฎร : ธรรมลดา
ทรงใบราบทติบุกตีให้เป็นแบบ (พระพิมพ์มหิตราชสานุ, 2513.), หน้า 424.

ภาพเทพพนม

จากคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลปาริบกภาคที่ ๕ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕).

ภาพพหลังห'

จากคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุม
ศิลปเจริญภาคที่ ๕ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕).

แม้ว่าเครื่องสังคโลกของสุโขทัยจะมีคุณภาพไม่ทัดเทียมของจีน แต่สุโขทัยก็ยังมีโอกาสเข้าไปปั้นดีการค้าเครื่องปั้นดินเผาของจีนมาได้ ก่อตัวคือในช่วงที่ทรงกับสมัยสุโขทัยนั้น จีนประสบอุปสรรคในการส่งสินค้าเครื่องปั้นดินเผาออกประเทศ ทั้งนี้เพราะจีนเกิดสงครามกลางเมือง มีการเปลี่ยนจากราชวงศ์ซ้องมาเป็นมองโกล แล้วก็เปลี่ยนเป็นราชวงศ์เหงวง สงครามอั้ยการานันน์ทำให้จีนปั่นป่วน เกิดความอดอย่าง ทั้งยังมีโรคระบาดและน้ำท่วมเข้ามาอีกด้วย ในสมัยนั้นบ้านเมืองวุ่นวาย ใจร้ายชุกชุม อีกทั้งชายฝั่งทะเลของจีนยังถูกโจรสลัดญี่ปุ่นรบกวนอีกด้วย ดังนั้นจีนก็ไม่สามารถจะผลิตอุตสาหกรรมของตนได้แล้ว ไม่มีสินค้าจะส่งออกจำหน่ายได้ จึงเปิดโอกาสให้สุโขทัยเข้าไปปั้นดีการค้าเครื่องปั้นดินเผาของจีนมา และนี่เองมาจากการได้รับความช่วยเหลือจากช่างเทคโนโลยีของจีน ทำให้สามารถเอาไปขายในตลาดโลกในฐานะแทนจีนที่ขาดตลาดไปได้

2.4.2.2 ถูกค้าและเส้นทางการค้าเครื่องปั้นดินเผา

ถูกค้าของสุโขทัยในต่างประเทศนั้นมีอยู่สองพวกคืออินโดนีเซียและฟิลิปปินส์ กับ พวากาอินเดียและตะวันออกไกล นอกจากนี้ยังมีถูกค้ารายเล็ก ๆ เช่น ญี่ปุ่น หรือ แพริการะตะวันออก เป็นต้น สำหรับเส้นทางการค้าเครื่องปั้นดินเผาของสุโขทัยมี 2 ทาง คือ ทางหนึ่งไปทางตะวันตก อีกทางหนึ่งไปทางทิศใต้ เส้นทางตะวันตกนี้จะเป็นการขนสินค้าทางบกโดยผ่านเมืองตาก (ระแหงในอำเภอแม่สอด) ไปจนถึงเมืองมะตะมะ* ในอาณาจักรมอยุที่มะตะมะนี้จะมีพ่อค้าที่เป็นนักเดินเรือ เช่น จีน อินเดีย และอหารับมารับซื้ออีกทอดหนึ่ง น่าเชื่อว่าสุโขทัยคงจะไม่มีเรือสินค้าเดินทางของตน คงจะใช้คนชาติอื่น ๆ ส่งสินค้าไปขายให้แทน เครื่องปั้นดินเผาส่วนใหญ่ที่นำมาขายได้อบ้างดีที่มะตะมะนี้มักเป็นพวากไหเคลื่อนสินค้าทางน้ำไปทางใต้ ซึ่งเป็นทางน้ำด้วย สำหรับส่วนน้ำ น้ำมัน น้ำตาลหรือบรรจุของอื่น ๆ ให้แบบนี้เป็นที่ต้องการของนักเดินเรือมาก ซึ่งขายกันแพงหลายจันคนเรียกกันติดปากว่า ไหมะตะมะ³⁸

ส่วนเส้นทางขั้นตอนเครื่องปั้นดินเผาลงไปทางใต้นั้น เข้าใจว่าคงจะล่องลงทางน้ำ อาจจะเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาหรือแม่น้ำท่าจีนซึ่งจะต้องออกอ่าวไทย ดังนั้นจึงไม่น่าสงสัยเลย ในช่วงของเรือบรรทุกสังคโลกที่จอมอยู่ปากอ่าวพัทยา เชื่อว่าผู้คนถ่ายและเรือคงจะเป็นชาวจีนที่เป็นพ่อค้าอิสระ

* เมืองมะตะมะนับว่าเป็นเมืองท่าที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่ง เพราะเป็นจุดที่พ่อค้าที่มาจากทิศตะวันตกไม่ว่าจะเป็นอินเดีย อาหรับ หรือเปอร์เซีย จะเดินทางมาพบกับพ่อค้าจากทิศตะวันออก คือ จีน ดังนั้นมะตะมะจึงเป็นเมืองท่าแรกเปลี่ยนสินค้าที่สำคัญ

เพราคนไทยไม่ชำนาญการเดินเรือ ตลอดสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ก็ใช้ของจีนเป็นหลัก ลูกค้าที่สำคัญของสุโขทัยด้านนี้ คือ อินโดนีเซียและพิลิปปินส์ ซึ่งหมายถึงบรรดาอาณาจักรต่าง ๆ ในภาคอินโดจีน ชาวบอร์เนียว และลูซอน ซึ่งเป็นสถานที่ที่ค้นพบเครื่องสังคโลกมากที่สุด และที่ดงมสมบูรณ์ที่สุดดีกว่าที่คันพบในประเทศไทยเสียอีก เพราะสินค้าที่ส่งไปขายคงจะเป็นสินค้าที่ได้รับการคัดเลือกแล้ว³⁹

ผู้คนในอินโดนีเซียและพิลิปปินส์นิยมเครื่องปั้นดินเผาของสุโขทัยแบบที่เป็นงาน ชาม และกระปุก คือชนิดที่เป็นสีเขียวไว้ภาำ หรือที่มีลายเขียน ต่างกับการค้าทางด้านเมืองตะมะ เพราะลูกค้าในอินโดนีเซียและพิลิปปินส์มีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำกว่าทางอินเดียและตะวันออกไกล คือиндีที่จะซื้อของสุโขทัยที่มีลักษณะและคุณภาพคล้ายของจีน แต่ราคากลูกค้ากว่าส่วนลูกค้าทางอินเดียและตะวันออกไกลต้องการของที่มีคุณภาพสูงแบบจีน จึงไม่ยอมรับงาน ชามและกระปุกของสุโขทัย ยอมรับแต่เพียงไหเท่านั้น⁴⁰

กิจกรรมทางด้านเครื่องปั้นดินเผาของสุโขทัยคงจะใหญ่โตและรุ่งเรืองมาก เพราะพบของแตกเสียที่ทิ้งเอาไว้ตามเตาต่าง ๆ ในสุโขทัยและครีสซานลัย หรือแม้กระทั่งในเรือที่จมอยู่ก็มีเป็นอันมาก ดังนั้นอุตสาหกรรมประมงที่คงทำรายได้ให้รัฐบาลที่เดียว เป็นการขาดเชือกเสียเปรียบทางด้านการเกษตรกรรมที่ไม่ดีนักของสุโขทัย

อุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาคงจะเสื่อมโกร姆ไปเมื่อครั้งสุโขทัยเสียอำนาจทางการเมืองแก่อยุธยา และตลาดก็คงจะเลิกนิยมองสุโขทัยอีกด้วย ในเมื่อรัชวงศ์เหมิงขึ้นมาบรวมจีนได้ (พ.ศ.1911) จีนคงกลับมาบดตลาดเครื่องปั้นดินเผาของตนคืนไป เพราะทำได้มีคุณภาพดีกว่าของสุโขทัยมาก⁴¹

2.4.3 นโยบายการค้าของผู้ปกครอง

ในร่องของการค้าขายนี้ ไม่ว่าจะเป็นการค้าข่ายภายในอาณาจักรหรือกับอาณาจักรอื่น ๆ ผู้ปกครองพยายามให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ ซึ่งสามารถประมวลได้ดังนี้

1. ผู้ปกครองสนับสนุนให้มีการการค้าอย่างเสรี หมายความว่าราชสำนักสามารถจะค้าขายสินค้าชนิดต่าง ๆ ได้ตามต้องการ มีได้มีการกำหนด ห้ามปรับ ละเว้นสินค้าบางประเภท อย่างที่มีในสมัยอยุธยาต่อมา ซึ่งเรียกว่า “สินค้าต้องห้าม” เพราะพบข้อความในศิลาจารึกว่า “เพื่อนจุ่งรักไว้ค้า ข้ามไปขาย ให้รักให้ค้าข้างค้า ให้รักให้ค้าม้าค้า ให้รักให้ค้าเงินค้าทองค้า”⁴²

ซึ่งวิธีการนี้ได้เชิญชวนหัวราชภูมิในอาณาจักร และพ่อค้าต่างเมืองให้มีส่วนร่วมในการค้าสินค้าได้อย่างกว้างขวาง

2. ยกเว้นภาษีบางประเภทให้ ดังข้อความที่ว่า “เจ้าเมืองบ่าอาจกอบในไฟร่ลู่ทาง”⁴³ คำว่าจกอบเป็นภาษาเขมร หมายถึง ภาษีชนิดหนึ่งที่เก็บจากผู้นำสินค้า สัตว์หรือสิ่งของไปเทียบขายในที่ต่าง ๆ หรือหมายความรวมถึงภาษีที่เก็บจากสัตว์และสิ่งของซึ่งนำมาจำหน่าย ที่ประกาศอย่างนี้หมายความว่า พ่อค้าที่นำสินค้าเข้ามาขายไม่ต้องเสียภาษีผ่านด่านนั้นเอง เจตนาของผู้ปกครองเช่นนี้ส่งผลให้พ่อค้าหันชาวสุโขทัยและชาวต่างอาณานิคมนำสินค้าเข้ามาได้หลายชนิด และเข้าออกอาณาจักรสุโขทัยโดยไม่ต้องเสียภาษีอากรใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นผลให้พ่อค้าเหล่านี้พาภัณมาค้าขายอย่างกว้างขวาง

3. ผู้ปกครองส่งเสริมด้วยการให้ทุนรองแก่ผู้ที่ขาดทุนรองและผู้ที่จะมาตั้งตัว มีหลักฐานพอจะยืนยันความเห็นข้อนี้ในศิลาจารึกที่ว่า

คนใดข้างมาหา พามือมาสู่ ช่วยเหลือเพื่อภู
มันบ่มข้างบ่มม้า บ่มป่า บ่มนา บ่มเงิน
บ่มทองให้เก็มมัน ช่วยมันควรเป็นบ้านเป็นเมือง⁴⁴

หมายความว่า ผู้ใดที่มาอยู่เมืองสุโขทัยไม่มีทรัพย์สินที่จะตั้งหลักฐาน ผู้ปกครองก็จะประทานความช่วยเหลือให้เป็นทุนรอง ประกอบการค้าตลอดจนการเกษตรให้อยู่รอดปลอดภัย ดังกรณีมะกะໂళ หรือพระเจ้าฟ้ารั่ว พ่อขุนรามคำแหงก็ทรงช่วยเหลือ และหั้งช่วยรับรองความเป็นกษัตริย์ด้วย

นอกจากนี้ยังมีข้อความท้าทันของนี้อีก คือ

อนั้ง ไฟร์ฟ้าชา ไทยทั้งหลายอันอยู่แล้วแคร้น
แคนดินเมืองเรา แต่แล้วเขากะ ไปค้าขายกินก็
แคล้วเข้าหาทุนนມิได้ แต่เขามาหา ขอเราผู้เป็น
เจ้านาย ขอภูเงินทอง ไปเป็นทุนค้าขายกินคั้นนี้
เราผู้เป็นท้าวพระญาณี้ ควรปลดเงิน ทอง
ในท้องพระคลังนั้นให้แก่เขา และว่า เขาเอ้าไป
มากน้อยเท่าใดก็ต้องให้ตามจำนวนนี้ไว้แต่ต้น ๆ ป่าไส้
เราผู้เป็น ไทยมิควรอาบีนคอกเป็นป้ายแก'

เข้าเลย ควรให้เรียกເວົາແພໍໄທກ່າທຸນທ່ານັ້ນ
ແລດືນ ແລກາມີ ແລດອກນັ້ນອຍ່າ ໄດ້ເວົາຂອງເຂາເລຍ⁴⁵

จะเห็นว่าโนยาบยั่งคุกครองนอกจากจะช่วยให้ราชภรรยาจันชาดแคลนมีทุนรองแล้ว ยังคงไว้ด้วยโนยาบยั่งตามหลักของธรรมราชาที่จะไม่ให้กลวายເພລມາ ให้อาเต่ทุนที่ยึดไป ส่วนดอกเบี้ยและภาษีก็ไม่ให้เก็บ เมื่อราชภรรยาได้รับความเมตตาอย่างนี้ก็มีกำลังใจที่ประกอบอาชีพทำมาหากิน

4. ผู้ปกครองส่งเสริมทักษะพิเศษ โดยเฉพาะในเรื่องของการทำเครื่องปั้นดินเผา เป็นที่ทราบอันดีว่าชาวจีนเป็นชาติที่มีความชำนาญพิเศษในเรื่องนี้มาตั้งแต่ราชวงศ์ฮั้นแล้ว ผู้ปกครองต้องการได้เทคนิคในด้านนี้ จึงโปรดให้นำช่างจีนเข้ามาในเมืองไทย เพื่อมาช่วยถ่ายทอดวิชาความรู้ให้แก่ชาวไทย ซึ่งได้อำนวยผลทางการค้าเป็นอันดี ทั้งนี้พระในระยะที่จีนเกิดสองครามกลางเมืองเปลี่ยนราชวงศ์ซึ่งมาเป็นมองโกล แล้วก็เปลี่ยนเป็นราชวงศ์เหมืองบ้านเมืองอยู่ในสภาพที่บ้านป่วนช้ำยังมีโรคระบาดและน้ำท่วม ใจผู้ร้ายซุกซุม อีกทั้งชายฝั่งทะเลถูกโจรสลัดญี่ปุ่นรบกวนอีกด้วย ฉะนั้นจึงไม่สามารถจะผลิตอุตสาหกรรมและส่งสินค้าออกได้ สุ โขทัยซึ่งสร้างอุตสาหกรรมของตนโดยอาศัยความช่วยเหลือจากช่างเทคนิคของจีน จึงสามารถเข้ายึดการค้าเครื่องปั้นดินเผาของจีนได้⁴⁶

5. เส้นทางคมนาคม ถือเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งของการค้าขาย ผู้ปกครอง มีนโยบายตัดถนนหนทางนั้น มิใช่จะคำนึงแต่ผลประโยชน์ทางยุทธศาสตร์เพียงอย่างเดียว หากแต่ อำนวยความสะดวกในด้านการคมนาคมและการค้า การขนส่งด้วย ได้แก่ ถนนพระร่วง ซึ่งเป็น ถนนยาวประมาณ 250 กิโลเมตร ตั้งแต่สุโขทัยไปจนถึงกำแพงเพชร และตั้งแต่สุโขทัยถึงสวรรคโลก และยังมีถนนเล็กแยกชอยที่สร้างเพิ่มเติมอีกในสมัยพระเจ้าเมรุเติงอัญศรีธรรมราชาธิราช (พระมหาธรรมราชาลิไทย) ถนนพระร่วงได้รับการสรรสเริญว่า สร้างขึ้นอย่างหนาแน่นและ มั่นคง เป็นที่น่าประหลาดคือ ถนนพระร่วงมีขนาดกว้างเท่ากับถนนสมัยใหม่ในปัจจุบัน คือกว้างประมาณ 6 เมตร⁴⁷

2.5 งานช่างฝีมือ

อาชีพประการสุดท้าย คือ การประกอบงานช่างฝีมือ มีหลักฐานหลายประเภทที่ยืนยันได้ว่า ชาวสุนิห์มีความสามารถในเชิงศิลปะ สิ่งเหล่านี้ได้แก่ เครื่องบันดินตรา ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก เครื่องมือเครื่องใช้อันที่เป็นอาวุธได้แก่ มีด ดาบ หอก หลวง เป็นต้น นอกจากนั้นในงาน

ศิลปะของการก่อสร้างก็แสดงถึงความสามารถของชาวสุโขทัยในการผลิตวัสดุในการก่อสร้าง เช่น ศิลปะ โลหะ ปูนสอ เหล็กกรูปพรรณ ที่ใช้ปิดอาคาร ส่วนสิ่งก่อสร้างที่เป็นอาคารถาวร ได้แก่ วัดวาอารามและปราสาทราชฐาน ในเรื่องเกี่ยวกับศาสนาชาวสุโขทัยมีความสามารถในการผลิต วัสดุที่ใช้ตกแต่งเครื่องประกอบทางศาสนาได้ออกด้วย และประการสุดท้ายก็คือ งานหอผ้า ซึ่งถือ เป็นอาชีพอีกอย่างหนึ่งในเรื่องการซางนี้ด้วย ข้อสังเกตเกี่ยวกับการผลิตงานหางผ้าเมืองเหล่านี้ มิได้ผลิตเพื่อจะทำเป็นเสื้อผ้าออกแต่อย่างใด หากแต่ผลิตเพื่อใช้เองในตลาดประจำวัน ในการ ซากงานและเพื่อความต้องการของผู้ปกครองและราชวงศ์เท่านั้น⁴⁸

บทสรุป

อาชีพของราชภาราชาวสุโขทัย ได้แก่ ทำนา ทำสวน ทำไร่ จับสัตว์น้ำ เลี้ยงสัตว์ ผสมพันธุ์สัตว์ ชุดแร่ หินแร่ ค้าขาย และงานซ่างฝีมือ ในเรื่องของการเพาะปลูก ปรากฏว่า ชาวสุโขทัยประสบปัญหาเรื่องที่ดินในการเพาะปลูก เพราะไม่สามารถแก้ปัญหาน้ำท่วมเอ่อใน เวลาหนาน้ำได้ อย่างไรก็ตามผู้ปักครองสุโขทัยก็พยายามช่วยเหลือราชภารด้วยการสร้าง สระดังต์ ตระพังและเหมืองฝาย เป็นการช่วยนำน้ำเข้ามา แต่ถึงกระนั้นก็ตามสุโขทัยก็ยังคงขาดแคลนข้าว ตระพังและเหมืองฝาย

อาชีพการจับสัตว์น้ำ ส่วนใหญ่เป็นการจับสัตว์น้ำจืด ที่ชุมชนมากได้แก่ ตอนไกลันเก่งหลัง ในแม่น้ำยม ส่วนการเลี้ยงสัตว์และผสมพันธุ์สัตว์คงทำกันอย่างกว้างขวาง เพราะมีหลักฐาน ระบุไว้ว่าสายแห่ง สำหรับช้าง ม้า วัว น้ำแล่ยงไว้ขายกับต่างเมืองด้วย สุโขทัยยังมีเรือตู้ในเดือนตุลาคม ที่น่าสนใจคือ แร่เหล็ก ซึ่งมีคุณภาพดี นอกจากนั้นก็มีแร่ทองคำ แร่ตะกั่ว และ สังกะสี แร่ดีบุกและแร่ทองแดง

อาชีพการค้าขายของชาวสุโขทัย มีทั้งค้าขายภายในประเทศและกับต่างประเทศ การค้าขายภายในมีตลาดป้านและตลาดนัดเป็นที่ซื้อขาย สินค้าก็มีจำพวกข้าว ปลา อาหาร สัตว์ ประเภทต่าง ๆ ส่วนการค้ากับอาณาจักรใกล้เคียงและกับต่างประเทศใกล้ ๆ นั้น คงมีได้เป็นอาชีพ ของราชภารทั่วไป คงจะเป็นความรับผิดชอบของผู้ปักครองมากกว่า สินค้าที่ขึ้นหัวขึ้นตาของ สุโขทัยคือ เครื่องสังคโลก สินค้านี้ได้เข้ามีครอบครองตลาดในโอกาสที่จีนกิตภะบูรพา นำปืนมาทางเมือง สำหรับในเรื่องของการค้าผู้ปักครองให้การสนับสนุนเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ เปิดการค้าเสรี ยกเว้นภาษีบางประเภทให้ ส่งเสริมการลงทุน ส่งเสริมทักษะพิเศษ ตลอดจนสร้างถนนหนทาง

อาชีพที่กล่าวไว้ท้ายสุด คือ งานซ่างฝีมือได้แก่ งานการก่อสร้าง เครื่องบันดินแพที่เป็น เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดจนการทอผ้า ตลาดของงานประเภทนี้เป็นเรื่องของภายในอาณาจักร เป็นส่วนใหญ่

คำถ้ามทัยบท

1. ราชภารชาวสุโขทัยประกอบอาชีพอะไรบ้าง
2. “ป้ามากป้าพลู” มีความหมายว่าอย่างไร
3. เหตุใดเนื้อที่การเพาะปลูกของสุโขทัยจึงมีน้อย
4. ผู้ปกครองให้ความช่วยเหลือราชภารในการทำนา ทำสวน ทำไร่ ประการใดบ้าง
5. ชาวสุโขทัยเลี้ยงสัตว์เพื่อนำไปจำหน่ายยังอาณาจักรใดบ้าง
6. แหล่งที่ราชภารฯ รัก慕มีที่ไหนบ้าง และมีอะไรประเภทใดบ้าง แร่และชนิดมีความสำคัญอย่างไร
7. “ตลาดปสาນ” มีความหมายว่าอย่างไร
8. ผู้ปกครองทรงสนับสนุนการค้าขายด้วยวิธีใดบ้าง
9. การค้ากับต่างประเทศของอาณาจักรสุโขทัยมีลักษณะประการใด โครงเป็นลูกค้าและมีสินค้าประเภทใดที่เป็นที่ต้องการของลูกค้าเหล่านั้น

ເຫັນອວຣດ

1. “ຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1”, ປະຊາບການພົບການການກຳນົດທີ່ 1, ພັນຍາ 163-4.
2. ເຮືອງເຕີຍວັນ, ພັນຍາ 165.
3. ເຮືອງເຕີມ, ພັນຍາ 166.
4. ເຮືອງເຕີມ, ພັນຍາ 164.
5. ເຮືອງເຕີຍວັນ ພັນຍາເຕີຍວັນ.
6. ດຣະຮູມນິຕີ, ວິຊາຄອນຫຼາຍ (ພຣະນັກ : ໂຮງພິມພົບການກຳນົດທີ່ 2505), ພັນຍາ 13.
7. “ຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1”, ເຮືອງເຕີມ, ພັນຍາ 165.
8. ໄພທູຮົມ ສາຍສ່ວງ, “ພື້ນຖານທາງເຕຣະຮູກຒງຂອງອານາຈັກສູໂຂ້ຍ”, ເອກສານສົມນາ ອາກະຍື້ສົດນປະວັດທີ່ກາສຕ່ຽນຮັບນໍາວິທີຍາລັບ, ຈັດໂດຍມໍາວິທີຍາລັບຕິດປາກ, ພັນຍາ 3.
9. ເຮືອງເຕີຍວັນ, ພັນຍາເຕີຍວັນ.
10. “ຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1”, ເຮືອງເຕີມ, ພັນຍາ 165.
11. ປະຊາບຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1, ພັນຍາ 69-70.
12. “ຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1”, ເຮືອງເຕີມ, ພັນຍາ 166.
13. ປະຊາບຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1, ພັນຍາ 146.
14. ເຮືອງເຕີຍວັນ, ພັນຍາ 67.
15. ຮາຍງານຜຄສົມນາສັກໂລກ ໄດ້ອ່າວໄທຍກັນການວິນິດຜົນບໍ່ຄູ່ຫາເຕຣະຮູກຒງກົດການເນື່ອງແລະ ສັງຄນໃນສັນຍາສູໂຂ້ຍ, (ພຣະນັກ : ໂຮງພິມພົມແນສ, 2519), ພັນຍາ 9.
16. “ຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1”, ເຮືອງເຕີມ, ພັນຍາ 163-4.
17. ຕຣີ ອມາດຍກຸລ, “ປະວັດທີ່ກາສຕ່ຽນສູໂຂ້ຍ ບໍທີ່ 5 ເຕຣະຮູກຒງແລະສັງຄມ”, ແກ່ອງງານ ປະວັດທີ່ກາສຕ່ຽນເອກສາກ ໂບຮານຄີ່ງ, 8 (ມັງກອນ-ມັງກອນ, 2517), 80-81.
18. “ຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1”, ພັນຍາ 164.
19. ປະຊາບຈາກສະຖານະລັດລາວເມືອງສູໂຂ້ຍທີ່ 1, ພັນຍາ 45.
20. ຕຣີ ອມາດຍກຸລ, ເຮືອງເຕີມ, ພັນຍາ 82.
21. ສິນຫັບ ກະບວນແສງ, ປະວັດທີ່ກາສຕ່ຽນສູໂຂ້ຍ (ພຣະນັກ : ໂຮງພິມພົມແນສ, 2520), ພັນຍາ 75.
22. ເຮືອງເຕີຍວັນ, ພັນຍາ 76.

23. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
24. ประชุมพงควรากาคที่ 10, (พระนคร : โรงพิมพ์ครุศภा, 2507), หน้า 307-8.
25. “ Jarvis หลักศึกษาเมืองสุโขทัยที่ 1 ”, หน้า 166.
26. ขุนวิจิตรมาตรา, ประวัติการค้าไทย, (พระนคร : โรงพิมพ์บ้านพิตกาลพิมพ์, 2516), หน้า 25.
27. ประชุมศึกษา Jarvis กาคที่ 1, หน้า 45.
28. “ Jarvis หลักศึกษาเมืองสุโขทัยที่ 1 ”, หน้า 164.
29. สินชัย กระบวนการแสวง, เรื่องเดิม, หน้า 77.
30. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “ เครื่องปั้นเดินเผาสังคโลก : อุตสาหกรรมของรัฐ ”, ดำรง 1 (พฤษจิกายน, 2517), 34.
31. ไพบูลย์ สายสว่าง, เรื่องเดิม, หน้า 4.
32. ไพบูลย์ สายสว่าง.
33. เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.
34. เรื่องเดิม, หน้า 5.
35. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
36. “ วิเคราะห์สังคโลกบริเวณอ่าวน้ำสัตหีบ ” ดำรง (พฤษจิกายน, 2517), 18.

37. รายงานผลสัมมนาสังคโลกให้อ่าวไทยกับการวินิจฉัยปัญหา : เศรษฐกิจการเมืองและสังคมในสมัยสุโขทัย, หน้า 230.
38. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, เรื่องเดิม, หน้า 35.
39. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
40. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
41. เรื่องเดิม, หน้า 36.
42. “ Jarvis หลักศึกษาเมืองสุโขทัยที่ 1 ”, หน้า 164.
43. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
44. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
45. ไตรภูมิพระร่วง ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : ศิลปบรรณาการ, 2498) อ้างในขัยอนันต์ สมุทรวานิช, ความคิดทางการเมืองการปกครองของไทยโบราณ, เอกสารการศึกษาทางรัฐประศาสนศาสตร์ ลำดับที่ 4, หน้า 69.

46. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, เรื่องเดิม, หน้า 34.
47. กรรมการจังหวัดสุโขทัย, หนังสืออนุสรณ์พ่อขุนรามคำแหงมหาราช (พระนคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2513), หน้า 384.
48. ไพบูลย์ สายสว่าง, เรื่องเดิม, หน้า 5.